

Privaatne ja avalik nõukogude aja mõistmises ühe keskastme juhi eluloo näitel¹

Kirsti Jõesalu, Ene Kõresaar

Sissejuhatus

Argikäitumises manifesteeritakse ajastule iseloomulikku, mis aitab meil mõista selle perioodi kehtivaid norme ja strateegiaid. Sotsialistliku argikultuuri uurimisel pööravad etnoloogid ja antropoloogid tähelepanu sellele, kuidas inimesed neis ühiskondades oma argielu korraldasid ja tähenduslikuks muutsid (nt Giordano jt 2000, Grimm, Roth 1997, Lampland 1995, Nagengast 1991, Wedel 1992). Teisalt esitatakse küsimusi ka uue ühiskonnakorraldusega kohanemise ning traditsiooniliste praktikate järjepidevuse kohta argielus (nt Benovska-Säbkova 1993, 1997, Giordano, Kostova 2002, Pine 2002). Uurijate tähelepanu on kesken-
dunud ka teatavate struktuuride paralleelsusele sotsialistlikus ja sotsialismijärgses siirdeühiskonnas (Kideckel 1995). Kõigis mainitud valdkondades on avaliku-privaatse suhte selgitamine keskne probleem, mille lähem uurimine on alles algusjärgus (Miethe 2000: 331). Avaliku ja privaatse eristamine on sotsiaalse elu üks fundamentalsemaid korrastavaid printsiipe, kuid samas üks kõige ebastabiilsematest. Joe Bailey on märkinud, et argielus toimub see eristus argimõistuse abil ning analüütilisel tasandil on avaliku-privaatse eristus vajalik vahend sotsiaalse muutuse kirjeldamiseks (Bailey 2002: 15).

Siinse analüüsi fookuses on küsimus, kuidas nõukogudeaegne kompleksne argieluline maailm, mille keskmeks on pinge avaliku ja privaatse vahel, on end manifesteerinud omaeluloolises jutustamises. Periood, millele me keskendume, hõlmab nn kõrgtotalitarismi lõppu (1950. aastad) ning *hilise sotsialismi* perioodi (1960.–1980. aastad). Valitud ajavahemikku iseloomustab antropoloog Alexei Yurchaki arvates süsteemiga kohanemine ja normaliseerumine (Yurchak 2005: 31). Sotsioloog Oleg Kharkhordin iseloomustab perioodi kui „küpset nõukogude ühiskonda” (Kharkhordin 1999: 279 jj). Kharkhordini järgi idanesid sellel perioodil ühiskonna monoliitse pealispinna all alternatiivsed, rohkem või vähem autonoomsed elusfäärid. Ühelt poolt juurdus sel perioodil ametlik sõnavara inimeste elutunnetusse, teiselt poolt aga tekkisid ametlikus sfääris seni mõeldamatud diskursuse ruumid (samas, 280). Meid huvitab, kas ja kuidas see erinevate elusfääride dünaamika ning komplekssus, mis on leidnud kajastust teoreetilistes käsitlustes, avaldub nõukogude töökogemusest jutustamise tasandil. Hilisel nõukogude perioodil võib tööelu avalik-privaatse skaalal mõista n.ö vahealana.

¹ Artikli aluseks olev uurimistöö on toimunud Eesti Teadusfondi (grant nr 8190) ja Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondi toel (Kultuuriteooria Tippkeskus).

Ühelt poolt reguleerisid seda tsentraalne planeerimine ja ametlikud ideoloogilised reeglid. Sotsialistliku ühiskonna uurijad rõhutavad, et tööelu oli allutatud ametliku ideoloogia normidele ning töökollektiiv oli osa metakollektiivist, mis pidi moodustuma terve nõukogude ühiskonna baasil (Kharkhordin 1999: 280, 282). Teisalt oli töökoht nõukogude ühiskonnas *totaalseks institutsiooniks*, mis lisaks tööle hõlmas ka teisi sotsiaalse elu valdkondi (elamiskoha, laste- ja tervishoiuasutuste seotus töökohaga, reisisuusikud, vaba aja sisustamine jmt). Indiviidi sotsiaalne sõltuvus riigist tegi töökohast keskse ressursibaasi sotsiaalsete ja privaatsete vajaduste rahuldamisel ja selles protsessis tekkisid töökaaslaste vahel nii instrumentaalsed kui ka sõbrasuhted (Jõesalu 2004, 2006). Teoreetilised uurimused (nt Shlapentokh 1989, Kharkhordin 1999) pööravad tähelepanu eelkõige tööelu ja kollektiivi kontrollitusele avaliku sfääri poolt. Biograafiline lähenemine annab uurijale vahendid eri sfääride kompleksseks analüüsiks inimese enda perspektiivist lähtudes. Järgneva käsitluse keskpunktis on küsimus avaliku ja privaatse muutuvatest suhetest tööelus nn keskastme juhtide hulgas, mida analüüsime ühe 2001. aastal kirjutatud tööstusjuhi eluloo põhjal. Tema tööbiograafia tunnuseks on nõukogude-aegset tööelu iseloomustanud ametliku avalikkuse ja mitteformaalse avalikkuse vahel laveerimine. Üks avalikkus ei saanud toimida ilma teiseta ning juhtivtöötajad ja keskastme juhid olid oma ameti tõttu nendeks, kes seda vahendustegevust läbi viisid. Alljärgnevalt pöörame esmalt tähelepanu avaliku ja privaatse mõistmisele nõukogude argielu uurimise teoreetilisel tasandil, seejärel pöördume konkreetse eluloo juurde.

Avaliku-privaatse probleemistik nõukogude argielu uurimisel

Sotsiaalses analüüsis on *privaatse* ja *avaliku* mõisted, nagu ka nende mõistete vahelised suhted, jätkuvalt laiaulatusliku ja vastuolulise debati objektiks (vrd ülevaatlilikult Weintraub jt 1997, Miethe 2000: 316–319). Üldiselt ollakse seisukohal, et samade terminite kasutamine nii riigisotsialistlike kui demokraatlike ühiskondade kirjeldamisel võib osutada takistuseks nende ühiskondade mõistmisel, kuivõrd neil terminitel või õigemini valdkondadel, mida nende terminite all mõistetakse, on eri ühiskondades hoopis erinev tähendus. Lisaks on jõutud äratundmisele, et pelk avaliku-privaatse dihhotoomia on liiga rigidne selleks, et hõlmata kogu sotsiaalse elu kompleksset sotsialistlikes ühiskondades (Lampland 1995: 273 jj, Stark 1997: 40, Verdery 2004).

Diskussioonis avaliku-privaatse suhete üle sotsialistlikes ühiskondades on iseloomulik, et kasutusele on võetud hulk termineid, märkimaks privaatse ja avaliku vahelist ala (vt ülevaatlilikult Zdravomyslova, Voronkov 2002: 53 jj, Miethe 2000). Näitena, kuidas eri uurijad mõistavad avaliku-privaatse suhet nõukogude ühiskonnas kolmese tüpoloogia alusel, olgu allpool arutletud Marc Carceloni (1997) ning Elena Zdravomyslova ja Viktor Voronkovi (2002)

käsitluste üle avaliku-privaatse suhetest ning nende suhete dünaamikast. Mõlemad on mõjutanud käesoleva artikli aluseks olevaid otsinguid.²

Terminoloogia, mida Carcelon eelistab, lähtub sotsialistlikele ühiskondadele iseloomulikust mõistekasutusest. Ta eristab vastanditena ametlikku ala ja kodust ala. Esimene hõlmab väga piiratud ala nõukogude ühiskonnas – valitsevat eliiti, suletud sotsiaalset kihti, mis kujunes tänu partei monopolile nimetada kõik tähtsamad majanduslikud ja administratiivsed ametnikud. Teine – kodune ala – piiras end kitsa, emotsionaalsetel suhetel põhineva pere- ja sõprusringiga, millest võisid võrsuda ametlikust kõrvalekalduvad ja dissidentlikud meeleolud ja praktikad (Carcelon 1997: 317). Nende kahe sfääri vahele jäävat ruumi, mis kätkeb endas nii ametliku kui koduse ala tunnuseid, nimetab Carcelon *tööelu sotsiaalseks alaks*, rutiinse administratsiooni ja ametlikult sanktsioneeritud ja valvatud seltsielu alaks, kus suheldi mitte ainult ideoloogiliste normide ja ametlik-hierarhiliste printsiipide järgi, vaid ka vastastikuste teenet, sõltuvussuhete ja regulatsioonidest möödavaatamise kaudu (samas).

Zdravomyslova ja Voronkovi põhieesmärk on kontseptualiseerida nn teist, mitteametlikku avalikkust nõukogude ühiskonnas, seepärast ei pühenda nad privaatsfääri lahtimõtestamisele kuigivõrd tähelepanu. Nad defineerivad privaatsfääri füüsilise privaatse ruumi olemasolu kaudu ning väidavad, et privaatsfäär oli nõukogude ühiskonnas nõrgalt välja arenenud (Zdravomyslova, Voronkov 2002: 57). Privaatsfääri vastand on ametlik avalik ala, mida Zdravomyslova ja Voronkov määratlevad nii relevantsete kommunikatsioonireeglite kui ka sotsiaalse (koha)määratluse kaudu: „Ametlik avalik ala oli ala, mida reguleerisid ametlikud reeglid kontrollituna parteibürokraatia poolt. Indiviidide eraellu sekkus nõukogude riik töökollektiivide kaudu.” (Zdravomyslova, Voronkov 2002: 51) Ametliku avaliku elu kõrval eristavad Zdravomyslova ja Voronkov mitteformaalset avalikku elu, mille kontseptualiseerimisel lähtuvad nad Carceloniga võrreldes ehk enam nn seesolija vaatepunktist. Autorite järgi ei saavutatud Nõukogude ühiskonnas kunagi totaalset kontrolli indiviidi üle. Mitmeid individuaalseid tegevusi ei kontrollitud parteiriigi poolt totaalselt ja neid ei reguleeritud ka seadustega. Need toimusid sotsiaalsete ettevõtmiste vormides, eriti nn vabaaja tegevustena. Mitteformaalsel sfääril on nii privaatsfääri kui avaliku sfääri tunnuseid. Ühelt poolt olid selles toimuvad tegevused, millesse enamasti olid kaasatud sõbrad ja sugulased, ametliku avalikkuse eest nähtamatud (nähtamatus oli vastastikune, sest ametlik sfäär püüdis ka ignoreerida elu, mille reeglid olid nii totaalselt erinevad tema enda omadest), seega privaatseid. Teiselt poolt oli mitteformaalsel sfääril avalik mõõde, sest neis toimuv leidis tihti aset avalikus ruumis (kohvi-

---

2 Erinevus nende kahe käsitluse lähtealustes seisneb selles, et Carcelon paneb oma mudeli paika ning siis vaatab selle sees dünaamikat; Zdravomyslova ja Voronkov näitavad oma mudeli kujunemist ajaloolises, poliitilises ja sotsiaalses dünaamikas. Carcelon tõrjub juba eos lääne mudeli ja isegi lääne mõistete kasutamise võimalikkuse; Zdravomyslova ja Voronkov aga lähtuvad tunnustatud avaliku-privaatse terminoloogiast, kuigi möönavad rahvapäraste, akadeemiliste ekvivalentideta mõistete kasutamise vajadust.

kutes, kontsertidel, näitustel). Mitteformaalsed tegevused olid osa nõukogude suulisest kultuurist, väljendudes lauludes, luuletustes, anekdootides, vestlustes (Zdravomyslova, Voronkov 2002: 52–53). Informaalne sfäär hõlmas väga mitmekesiseid sotsiaalseid argipraktikaid, nagu teisene majandus ja teenetemajandus (Ledeneva 1998), aga ka teatavate legaalseste organisatsioonide kasutamist mittelegaalsel eesmärkil, nii intellektuaalseid liikumisi kui ka etnilisi grupe (Zdravomyslova, Voronkov 2002: 53).

Carceloni ning Zdravomyslova-Voronkovi eristatud sfääride piirid (v.a *ametlik avalik ala*) ei kattu päris täielikult. Informaalne avalikkus Zdravomyslova ja Voronkovi käsitluses tundub katvat osa Carceloni sotsiaalsest ja kodusest sfäärist, hõlmates ühelt poolt ametliku avalikkusega paralleelselt toimivaid *teiseseid* praktikaid sotsiaalses sfääris ning privaatsena iseloomuga ruume ja suhteid koduses sfääris. Kuid dünaamika, mis nende nägemuses eri sfääride vahelistes suhetes toimib, annab üldjoontes sarnase pildi, kus murdepunktiks on 1950. aastate lõpp ja 1960. aastad. Kuni Stalini ajastu lõpuni oli nõukogude ühiskond allutatud lakkamatule ideoloogilisele survele, kampaaniatele, massirepressioonidele ning kõikehõlmavale paternalistlikule järelevalvele, mille eesmärgiks oli halvata varem eksisteerinud kodanikuühiskond ning saavutada kontroll privaatsfääri üle, viies selle võimalused miinimumini. Kuid ka *kõrgtotalitarismi* ajal ei kadunud ei ametlik-avaliku sfääri monoliitse maski varjus toimuvad funktsionääride-vahelised konfliktid ning bürokraatlik lobitöö ega ka poolautonoomsed sotsiaalse ja perekonnaelu vormid.

Hruštšovi sulaga toimus muutus, mis leidis aset korraga mitmel tasandil. Ametlikul tasandil toimuv muutus rutiiniks: ühelt poolt kehtestati stabiilsemad normid administreerimiseks ning ei pidanud enam kartma repressioone nagu vältu selgest taevast; teiselt poolt suurenes tähelepanuväärselt manipuleerimine kõikvõimalike privilegidega. Elatustaseme kasv ning lõputud lubadused selle veelgi suuremaks kasvatamiseks muutusid möödapääsmatuks, et säilitada ametlik-avaliku autokraatset staatust ja kontrollifunktsiooni legitiimsust. Ulatuslik elamuehitus, mis algas Nõukogude Liidus 1950. aastatel, võimaldas suuremat füüsilist ruumi privaatse sfääri jaoks. Kuigi märkimisväärne sotsiaalne sõltuvus süsteemist takistas üldiselt isikliku elu jaoks turvaliste alade sisseseadmist, pakkus füüsilise personaalse ruumi suhteline suurenemine varju kujunevale mitteametlikule avalikkusele. Viimase juured on Hruštšovi sulaga tekkinud ambivalentses situatsioonis ühiskonnas, kus ühelt poolt polnud küll võimalik vabalt arutada „tegeliku elu” üle, teisalt ei olnud kriitika enam nii riskantne kui varem. 1960. aastatel elavnes ametlikult kontrollitud ruumis mitmekesine *vabaaja* kultuur, mille tulemuseks sotsiaalsel tasandil oli kompensatoorne nišitegevus (Jõesalu 2006), ametlikult soositi professionaalsete ja poolprofessionaalsete ühenduste loomist.

Seega mõlema käsitluse järgi tekib nõukogude ühiskonnas 1960. aastatel olukord, kus argielu tasandil hakkavad informaalset reeglid domineerima ametlike reeglite üle, võimaldades erinevate, nõukogude inimestele kättesaadavate ressursidega paindlikku manipuleerimist (Carcelon 1997: 324, Zdravomyslova, Voronkov 2002: 58–61). Üha küsitavamaks muutusid

ametlikud reeglid ja deklaratsioonid, mis nõukogude aja lõpuks toimisid pigem rituaalide tasandil. Argielu liikumapanevaks ja reguleerivaks jõuks sai topeltmoraal, mida mõlemad autorid peavad iga nõukogude inimese (sh nomenklatuuri) tegutsemist suunavaks jõuks. Topeltmoraali sisu varieerus mõnevõrra vastavalt sellele, millised informaalsete normid kehtisid konkreetses sotsiaalses keskkonnas (sotsiaalne kiht, etniline rühm, sugu, generatsioon, religioon). Eesti sotsialismi uurijatest on topeltstandardeid etnilise kogukonna raames põhjalikumalt käsitlenud Aili Aareleid (Aareleid 2003).

Siinne analüüs võtab vaatluse alla avaliku-privaatse suhted tööelus, kasutades argikultuuri uurimiseks pärimusliku ajaloo (*oral history*) vaatepunkti. Tööbiograafiate analüüsiks kasutame Alessandro Portelli ajaloost jutustamise mudelit (Portelli 1992, 1997b).³ Portelli käsitleb omaeluloolist narratiivi struktuuriliselt kompleksse tekstina, kus muutused keelekasutuses ja ajamääratluses tähistavad ühtlasi muutusi kogemuses. Vastavalt sellele, millisest vaatepunktist lugu jutustatakse, vahelduvad tegelased, tegevusruumi ulatus ja grammatika. Sellest lähtuvalt eristab Portelli ajaloost jutustamisel institutsionaalset, ühiskondlikku ja personaalset tasandit, mis loo käigus avalduvad tendentsidena ja ei ole kunagi täiesti eraldatud. Meie käsitluses (1) institutsionaalne tasand vastab okupatsioonirežiimi võimu *häälele*, mis väljendub poliitiliste režiimide enesekirjelduslikus fraseoloogias ning ametlikku ajaloo ja ühiskonna käsitlust järgivates mõtteavaldustes. Siia kuulub nii ametlik käsitlus töökollektiivi olemusest ja toimimisprintsiipidest kui ka nõukogude kollektiivide käitumisreeglite ja integratsiooni tasand. (2) Personaalsel tasandil jutustab elulookirjutaja enda ja oma pereliikmete käekäigust isiklike või vahendatud mälestuste põhjal. Personaalsele lisandub poliitiline dimensioon, kui see satub konflikti ametliku institutsionaalse tasandiga – nt siis, kui perekond satub ametliku huvi orbiiti, jälgimise alla vmt või kui nt eluloo jutustaja arusaam oma rollist tööelus läheb vastuollu ametlik-ideoloogiliste nõudmistega. Kõige komplekssem on (3) ühiskondlik tasand, mis võib üheaegselt olla küla, naabruskond, töökaaslased, aga ka etniline kogukond, kui see on ajalooteadvuse seisukohast eraldatud ametlikust, institutsionaalsest tasandist. Teatud juhtudel võivad personaalne ja ühiskondlik tasand vaikinisi kattuda, nt kui jutuks on argielulised või poliitilised probleemid mingi grupi liikmena. Eestlaste nõukogude aja järgset elulookirjutust iseloomustab just personaalse ja ühiskondliku tasandi kattumise etniline dimensioon (Kõresaar 2005: 37–110, Jaago, Kõresaar 2008), kuivõrd nõukogude ja nõukogude-järgse perioodi sotsiaalne integratsioon oli tugeva etnilise iseloomuga. Kuid personaalne ja ühiskondlik võib tööelust jutustamisel kattuda ka instrumentaalsete praktikate puhul, kus töökoha materiaalsete ja sotsiaalsete ressursside kasutamist kirjeldatakse levinud argikäitumisena (s.t suhestatakse *kõigi inimestega*). Samuti on nõukogude argielust jutusta-

---

3 Portelli mudel on osutunud viljakaks nõukogude perioodi kogemuse uurimisel kohanemise aspektist: vrd selle metoodika võimalusi eri perioodidest pärit omaelulooliste tekstide ning arhiivialikate komplementaarses võrdluses (Jaago, Kõresaar 2008). Samast artiklist võib leida ka Portelli meetodi lähema kirjelduse.

misel võimalik institutsionaalse ja ühiskondliku sage kattumine, eriti kui meenutatakse töötamist plaanimajanduse raamides. Tihti ei ole narratiivis võimalik eri tasandeid selgelt eristada. Oluline on aga märkida, et nii institutsionaalne kui ühiskondlik tasand avalduvad eluloolises jutustuses personaalse vaatepunkti kaudu (Jaago, Kõresaar 2008).

Vahendajate maailm: Heino Vollmanni lugu

Alljärgnev analüüs põhineb elulool, mis on saadetud Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuri-loomelise arhiivi, vastusena üleskutsele „Minu ja minu pere elu ENSV-s ja Eesti Vabariigis”. Eluloovõistlus kuulutati välja 2000. aasta sügisel ning 2000/2001. aasta sügistel laekus muuseumi 330 lugu. Eluloovõistluse üleskutses paluti kirjeldada eelkõige nõukogudeaegset argielu. Arvestades töö tähtsust nõukogude ühiskonnas ja inimeste elus üldisemalt, pole üllatav, et enamuse üleskutse peale saadetud elulugude keskmes oligi tollane tööelu.⁴

„Minu ja minu pere elu ENSV-s ja Eesti Vabariigis” oli senistest EKLA ja Ühenduse „Eesti elulood” üleskutsetest erinev.⁵ Varasematel eluloovõistlustel olid tähelepanu all enamasti sõjaga seotud sündmused ning sõjajärgsed aastad, kuid Nõukogude Eesti argielule oli pühendatud palju vähem ruumi. Selline tähelepanu koondumine kindlatele ajalooperioodidele oli tingitud avalikkuses domineerivast diskursusest nõukogude ajast kui okupatsioonist ning „elamata jäänud ajast”, mis omakorda mõjutas ka üleskutsete sisu. Kirjutatud elulood on oma loomuselt avalikumad tekstid kui näiteks biograafilised intervjuud – olles saadetud muuseumile kui avalikule institutsioonile, on kirjutajad ehk ka enam mõjutatud ühiskonnas valitsenud diskursustest. Samas võis muutust suhtumises nõukogude kogemusse biograafilistes intervjuudes täheldada juba varem⁶ ning ka avalikus ruumis võis näha (küll tasapisi) nõukogude ajaga seotud teemade tagasitulekut.⁷ Sestap langes üleskutse viljakale pinnale, mis avaldus ka vastuseks saadetud eluloojutustuste arvus.

---

4 Samas on oleneb tööelu ning isikliku elu vahekord ka kirjutaja soost ning ametistki. Näiteks üsna sageli puudub juhtivatel positsioonidel olevate meeste eluloost isiklik elu ja pereelu täielikult.

5 Elulugude kogumisest Eestis 1990. aastatel vaata lähemalt Hinrikus 2003b, Kõresaar 2004: 21–25; Kõresaar 2004: 12–16.

6 Näiteks biograafilised intervjuud 1997–1998, läbi viidud etnoloogia õppetooli uurimisprojekti „Mälu kui kultuuritegur” raames. Samal ajal – aastatel 2000 ja 2001 – kogub ka Eesti Rahva Muuseum mälestusi nõukogude argielu kohta (küsimuslehed „Elu nõukogude ajal” ja „Tööelu ja töötamine Nõukogude Eestis”). Veel aasta varem oli ERM-i tähelepanu sõjajärgsetel aastatel ning sõja mõjul argielule (küsimusleht „Sõjajärgne küla”).

7 Pikema ülevaate küpse sotsialismi rollist Eesti nõukogude-järgses mälu poliitikas oleme andnud ühises artiklis „Continuity or Discontinuity: On the Dynamics of Remembering ‚Mature Socialism’ in Estonian Post-Soviet Memory Culture” (Jõesalu, Kõresaar, ilmumas).

Valisime analüüsiks ühe mehe, ENSV keskastme juhi eluloo. Valikuprintsiibiks oli see, et eluloos avalduks võimalikult mitmekesiselt suhe avalike sfääridega nõukogude ühiskonnas. Kuivõrd elulugu on jutustatud läbi personaalse prisma, siis olid meie jaoks olulised need omaeluloolised jutustused, kus pinge avaliku-privaatse vahel on hästi jälgitav. Oleme erinevatel aegadel läbi töötanud suurema osa võistlusele saadetud tekstidest, seega on meil konkreetse loo analüüsimisel võimalik toetuda ka kogu tekstikorpuse lugemisest saadud kogemusele. Väljavalitud elulugu esindab oma sünniaastaga (1928) ka gruppi, mille liikmetel on kogemus lisaks meie peatähelepanu allolevale *küpsele sotsialismile* ka eelnenud stalinismi-ajast, seega on võimalik jälgida ka muutusi indiviidi avaliku-privaatse suhete kogemises.

Analüüsitava eluloo autor Heino Vollmann saatis oma loo Eesti Kultuuriloolisele Arhiivile aastal 2001. See on avaldatud eluloovõistluse antoloogias „Eesti rahva elulood III: Elu Eesti NSV-s” (Hinrikus 2003a: 168–174).⁸ Oma analüüsis toetume teksti originaalversioonile.⁹

Heino Vollmann on suurema osa oma tööelust töötanud Tallinnas asuvates tööstusettevõtetes keskastme juhi positsioonis. Vollmann oli hästi integreeritud nõukogude ühiskonda, oma positsiooni tõttu täitis ta omalaadset vahendajarolli ametlik-avaliku ja mitteametliku avalikkuse vahel, mis teeb tema loo meie küsimuseasetuse jaoks sobivaks. Erinevate keskastme juhtide – määndžeride – tähtsusest sotsialistlikus plaanimajanduslikus süsteemis on kirjutanud ka antropoloog Katherine Verdery, juhtides tähelepanu nende rollile ettevõtete majandustulemuste täitmisel. Keskastme juhtidel oli oluline roll ressursside mitteametlikel ümberjagamistel ettevõtete vahel (Verdery 2004: 4).

Heino Vollmann omandas kõrghariduse rahanduse erialal Leningradis 1949–1953 ning töötas seejärel alates 1955. aastast ENSV-s kõrg- ja keskeriharidussüsteemis, liikudes lühikeses ajaga karjääriredelil tehnikumi õpetajast Tallinna Majandustehnikumi direktori kohusetäitjaks selle õppeasutuse loomisel 1960. aastal. 1963 lahkus ta sellelt positsioonilt ning sai toleaeegse ENSV Rahvamajanduse Nõukogu esimehe patroneerimisel ühe Tallinna ehitusmaterjalide tehase pearaamatupidajaks. 1968. aastast töötas ta selle tehase baasil aasta varem loodud väiketehase Eesti Dolomiit keskastme juhina, juhtides „tehase ökonoomikat, finants- ja palgamajandust”. Seoses juhtkonnavahtusega tehases vahetus 1970. aastal ka tema töökoht: ta sai peakonstruktoriks tollases ENSV Ehitusmaterjalide Tööstuse Ministeriumis. Nagu oli iseloomulik juhtivate töökohtade ja nomenklatuursete ametikohtade jagamisele nõukogude ajal, viidi Vollmann üle näiliselt paremale ametikohale (keskasutusse ministeriumisse), mis samas ei vastanud tema haridusele ja oskustele. Hoolimata kõrgemast palgast ei võimaldanud see ametikoht talle enam nii laialdast tegutsemisvabadust. 1980. aastate lõpul,

---

8 Kuna autor on andnud nõusoleku oma eluloo avaldamiseks ning on teinud selle nimel ka antoloogia toimetajaga koostööd, ei ole siinses analüüsis põhjust tema identiteeti varjata.

9 Elulugu on talletatud Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi elulugude kogusse (fond 350).

pensiooni-ikka jõudnuna, töötas Vollmann oma vanas tehases vanemmeistrina,¹⁰ kuni koht 1992. aastal koondati. Vollmann on oma sõnade järgi tänu positsioonile olnud tunnistajaks NSVL majanduse allakäigule ja olnud sellest oma karjääri jooksul ka teadlik. Taasiseseisvumisprotsessis võttis ta aktiivselt osa rahvuslikust liikumisest.¹¹

„Vene riigile ära tehes esimeste hulka“

Oma eluloos keskendub Vollmann eelkõige tööelule ning talle tähenduslikele inimestele selles, jättes perekonnaelu vaatluse alt täielikult välja, kuna leiab, et tööelu ning isiklik elu (mille all peab silmas oma elukäiku abikaasa ja isana) on toimunud teineteist mõjutamata.¹²

Otsus privaatsfääri mitte kajastada käib siiski ainult tema enda täiskasvanu elu perekonna, mitte aga lapsepõlve ning noorusaja kohta. Siin on nõukogude ametlik-avaliku ja privaatse (tema pere) konflikt ilmne – nõukogude võim vähendab üpris jõuliselt nii tema füüsilist privaatriumi kui ka ta pere võimalusi oma sotsiaalset staatust säilitada. Vollmann sündis väikelinna kaupmehe peres ja jäi varakult isata. 13-aastaselt tuli poisil endal hakata perekonna toimetulekut talutööga toetama. Varane raske töökogemus, samuti oma senisest elust ilmajäämise kogemus kujundab ta põhimõtteid kogu eluks:

Sellal hakkas ka iseloom kujunema: koos mulgi jonniga ja eneseuhkusega tekkisid ka tööharjumus ning -armastus, millest tulenes minu elukreedo: mina suudan, oskan ja lihtsalt pean kõigeaga hakkama saama. [---] Selle põhimõtte kangekaelne järgmine tõukas mind edasises elus mitmetesse konfliktidesse nii kehtiva korra kui inimestega ja kahjuks ka kodu sissekasvatatud eetiliste normidega (peamiselt aususe põhimõtetega). (Vollmann 2001: 2)

Pere nõukogude aja eelne sotsiaalne staatus seab Vollmannile takistusi eriala valikul ning õppimisplaanide tegemisel ja täideviimisel. Et Tallinna Polütehnilisest Instituudist on ta „korravastaste anekdootide“ rääkimise pärast eksmatrikuleeritud, peab ta plaani minna Leningradi rahandust õppima. Ta kasutab selleks 1940. aastate lõpus läbi viidud kampaania võimalusi, mille raames suunati eesti noori õppima Leningradi ja Moskva kõrgkoolidesse. Vollmann kirjeldab kampaania telgitaguseid veenvalt, „asjaajamise sees“ oleva ja informeeriva

¹⁰ Tegemist oli tollases ühiskonnas laialt levinud pensiooni-eelse töötamisstrateegiaga – enne pensioneerumist otsiti endale tutvuste kaudu töökoht, mis garanteeris täispensiooni.

¹¹ Vollmanni elukäik kinnitab Carceloni tähelepanekut, et postkommunistlikud sotsiaalsed liikumised põhinesid suuresti nõukogude administratsiooni keskmisele kihile, kellel olid olemas vajalikud organisatoorsed oskused ja solidaarsusel põhinevad võrgustikud (Carcelon 1997: 328).

¹² Seejuures ei pea Vollmann töökohavahetust seoses abiellumise ja oma kodu rajamisega otsuseks, kus pereelu oleks mõjutanud karjäärialaseid valikuid. Erinevate elusfääride soospetsiifiline kogemine ja kasutamine jääb siinse artikli fookusest siiski välja (vrd selle kohta naiste perspektiivist nt Miethe 2000; Heinen 1997).

tud inimese pilguga, nagu annaks hilisem töökogemus otsustajate ringi lähedal talle tagantjärele „kolmanda silma” situatsiooni adekvaatseks hindamiseks. Sisuliselt omistab Vollmann endale agentsuse selles nomenklatuurses otsustajate ringis¹³ – jutustamisstrateegia, mis igati ühtib ta sõnastatud elukreedoga. Selle strateegia sisse kuulub ka sõnaõiguslike, tema elukäigus rolli mänginud persoonide nime ja ametit pidi nimetamine (seevastu, kui eluloojutustajal agentsus puudub, kasutab ta umbmäärasemat lähenemist *ametliku ala* määratlemiseks: „määrati”, „nemad” või – nagu Vollmanni tekstis – „organid”). Konflikt ametlik-avalikuga laheneb Vollmanni jaoks poolikult, kuigi ankeedi korrigeerimine varustab ta õpinguteks ja edaspidiseks karjääriks sobilikuma sotsiaalse päritoluga, säilitatakse Vollmanni teada informatsiooni tema vanemate nõukogude-eelsest sotsiaalsest staatusest, mis mõjutab teda nii rahaliselt kui ka vahetult pärast õpinguid töö saamisel:

Kui aga [õpingutaotlusel] ankeeti täitma hakkasin ilmnes, et minu sotsiaalne päritolu ei kõlba. Aga [kampania] plaan oli vaja täita ja selleks otsustas kaadriülem E. Pappel minu sotspäritolu kardinaalselt muuta. Sellest päevast kuni nõukogude korra lõpuni jäi minu ankeedi järgi sotsiaalseks päritoluks „käsitöolistest”. Sügisel 49. a. sõitsin juba „õige mehena”, kuid väga viletsa vene keelega Leningradi. [---] Aga organite auks peab märkima, et nad oma valvsust minu suhtes ei minetanud ja juba sama aasta lõpul tuli mulle Haridusministeeriumist teade, et oma tegeliku sotspäritolu tõttu ma erisoodustusi ei vääri ja rohkem mulle vabariiklikku stipendiumi ei maksta (instituudist stipendium muidugi jäi). Peab aga ütleva, et rahandusministeerium minust lahti ei öelnud ja minister A. Tihane reageeris igale minu abipalvele positiivselt. (Vollmann 2001: 4)

Teine ametlik-avaliku sfääriga konflikti minev liin Vollmanni eluloos on tema nõukogudevastatus, mille juured tema jutustuse järgi on samuti lapsepõlves. Vollmann põhjendab kättemaksuna pere vara natsionaliseerimise ning sellele järgnenud eluraskuste eest nii poisikesena pärast sõda punaarmeele tagant varastatud laskemoonaga hangeldamist kui hiljem, 1960. aastate teisel poolel tööstuses töötades ametliku statistika võltsimist ettevõtte töönäitajate parandamiseks („...kõik olid rahul. Mina muidugi ka sellepärast, et sai vene riigile ära teha.” (Vollmann 2001: 9)). Nõukogudevastase hoiakuga seondub parteisse kuulumise teema, mille juurde Vollmann oma tööelu eri etappidest jutustades ikka ja jälle tagasi tuleb. Vanema generatsiooni eestlaste nõukogudejärgsetes elulugudes on üks keskseid aruteluteemasid jutustaja suhe nõukogude massiorganisatsioonidesse – komsomoli, eriti aga komparteisse. Vastuolu parteikuuluvuse ja eestlaseks olemise vahel tunnetatakse väga tugevana, komsomolikuuluvuse ja rahvusteadvuse vahel nii teravat vastandust ei ole (Siemer 2002:

---

13 Vollmann on Leningradi õpingute taotlust tehes eksmatrikuleeritud üliõpilane ning ühe Tallinna eeslinna majavalitseja, seega mingit otsustavat informatsioonivõimu tal olla ei saanud. Küll aga jääb jutustuse põhjal temast mulje kui ettevõtlikust inimesest, kes edasijõudmiseks ei pea paljaks endale „käsuliinid” selgeks teha ning oma vajaduste rahuldamiseks vajalike inimestega kommunikeeruda. Oma käitumismustrit iseloomustab ta hilisemas kontekstis: „hoidsin silmad-kõrvad lahti ja õppisin edaspidiseks palju vajalikku” (Vollmann 2001: 6).

129, Kõresaar 2005: 94). Ka Vollmann suhtub komsomoli astumisse pigem pragmaatiliselt, otsustades selle sammu kasuks edasise karjääri huvides.¹⁴ Kompartei kasuks ta aga otsust ei tee, kuigi karjääriredelil edukas olemine kuulub päris kindlasti Vollmanni ettekujutusse kordaläinud tööelust. „Parteilõksust“ eemale hoidmine on Vollmanni silmis peapõhjus tema teostamata jäänud karjäärivõimalusele nii haridusjuhi kui tööstusmändžerina (Vollmann 2001: 7).

Teisalt oskab Vollmann hästi ära kasutada ametliku süsteemi poolt pakutavaid võimalusi. Ta on osav leidma protežeerijaid ENSV nomenklatuuri hulgast, tehes end kasulikuks vastuteenetega: haridusjuhina „mitte kõige taibukamate tippjuhtide“ läbilaskmine koolitustel ettevõtete juhtide taotluste peale („Paaril juhtumil oli võimalik mitte alati püüdlike ja andekate juhtivtöötajate tehnikumi kaugõppes lõpetamine tippjuhtide taotluste põhjal ja minu printsii-bitu vahendamise abil“ (Vollmann 2001: 7)), tööstusjuhina ministeeriumi valdkonna „näitajate“ tõstmine. Seejuures ta oskab hästi ära kasutada süsteemi nõrkusi, mis tekivad seal, kus peab tingimata näitama, et parteiriigi legitimeerimiseks vajalikud valdkonnad (heaolu kasv, töö sotsialistlik iseloom) (vrd pikemalt Carcelon 1997: 313 jj) oleksid korras:

1968. a läksingi tööle [direktor] Kivissoni minitehasesse „Eesti Dolomiit“. Tema juhtnõõrid olid järgmised: hakkad iseseisvalt juhtima tehase ökonomikat, finants- ja palgama-jandust. [Rahvamajanduse Nõukogu esimehele] Veimerile lubasin tehase oma kvalitatiivsete töönäitajatega tõsta süsteemi esimeste hulka. [Ta ütles:] Kuidas sa seda saavutad, on sinu asi, mina vahele ei sega, kirjutan kõigele alla. Esimeste hulka me jõudsimegi, mõne näitajaga isegi esimeseks, kuid ega seda täiesti ausal teel saavutada polnud võimalik. Esimeseks sammuks järgnevate valedes ja võltsimiste ahelas oli ministeeriumi plaaniosakonna teenelise töötaja meile tööle meelitamine, muidugi tunduvalt kõrgema palga pakkumisega. Tema usaldusväärse tagatisel + lilled, tordid, šokolaad, konjak, jäid meie poolt esitatavad perioodilised aruanded põhjalikuma kontrollimise alt välja. Sai võimalikuks aruannetes meile väga oluliste nn näpuvigade läbimine. Näiteks tööviljakuse ja keskmise palga moonutatud esitamine lõi tehasele järgmiseks plaaniperioodiks edasiminekuks soodsama baasi. Mängu kuulus muidugi ka ministeeriumi revidendi äraostmine, tehase TTF-plaani teatud osade ebaseaduslik ümbervahetamine ja nende varjatud väljavahetamine ministeeriumis.¹⁵ Tehas oli heas kirjas, preemia jooksis ja kõik olid rahul. Mina muidugi ka sellepärast, et sai vene riigile ära teha. Tuleb silmas pidada, et seda hea elu illusiooni loodi ja toetati ju pea kõikjal. Meenub juhtum, kui minister laskis revidendil sotsvõistluse võitnud tehase kohta koostatud revisjoniaktist negatiivsed faktid lihtsalt välja rookida (Vollmann 2001: 8–9).

¹⁴ Vollmann pretendeerib instituudi lõpetamisel diplomile, mis annaks tehnikumi õpetaja kvalifikatsiooni. Selle garanteeriks liikmesus komsomoliorganisatsioonis, sestap astub Vollmann viimasel kursusel komsomoli.

¹⁵ Selline süsteemi-sisene ressursside ümberjagamine erinevate tasandite vahel (nt ühe tööstusvaldkonna sees) oli nõukogude tüüpi majandusele ja ühiskonnale väga iseloomulik (vt selle kohta Verdery 1994).

Portelli mõistes on töömaailma kirjeldamise juures tegemist institutsionaalse, ühiskondliku ja personaalse tasandi tugeva lõikumisega, mis meie arust iseloomustabki nõukogude keskastme juhi maailma. Järgnevalt vaatlemegi, mil viisil on kirjeldatav tööelu mitteformaalne avalikkus. Tulenevalt Vollmanni tööstusjuhi positsioonist on see kirjeldatav eelkõige instrumentaalsete-isiklike sidemete ning nende rakendamise kaudu nii ametlik-avalikus kui isiklikus sfääris.

„Head (kasulikud) sõbrad“

Vollmann näitab ennast eluloos osavana töökoha ressursside ärakasutamises, suunates ressursse ümber *ametlikust* majandusest *mitteformaalsesse*¹⁶ majandusse. Vollmann esitab siinjuures ennast oma tööloos areneva ja õpivõimelise inimesena, kes igal ametikohal, alustades juba töötamisest koolis (eelpool kirjeldatud teened õppeedukuse vahendamisel) õpib, kuidas ametlik-avalikus sfääris (mida töökoht oli) tegutsedes lõigata kasu tööelu mitteformaalses ja personaalses sfääris. Nii näiteks oli tal võimalus ehitusmaterjale tootvas tehases Silikaat töötades suunata tema käsutada olevaid ehitusmaterjale *mitteametlikku* majandusse ning osutada selle kaudu teene oma sõbrale. Seejuures esitab ta end pigem abistaja ja vahendajana, mitte ise otsese kasu saajana. Samas võib sellist vahendustegevust tõlgendada ka kui investeerimist tulevikku (Ledeneva 1998). Ledeneva toob välja, et kuigi teenetemajandus (*blat*) toimis juba Stalini-aegsel Venemaal, sai ta järjest enam hoogu juurde Brežnevi ajal ehk siis *küpse sotsialismi* ajal, mil Vollmann peamiselt töötas.

Omandasin ka väga vajaliku kogemuse – toodang on küll limiteeritud ja fondeeritud, kuid headele (loe kasulikele) sõpradele saab kõike müüa, sageli veel poole hinnaga [---]. Sel teel tekkis ka minule väga vajalik tutvus: Tallinna Raeapteegi juhataja prov. Liias, kelle käsutuses oli nn. Käbini kapp, õigemini ministeeriumi ravimifond. Just defitsiitsete ravimite saamine tema käest oli ülimalt lihtne, ka ilma retseptita. Meenub, kui minu hea sõbra tütar haigestus leukeemiasse ja tema elu võis päästa ainult teatud patenteeritud Šveitsi ravim. Sõber helistas mulle hommikul Saaremaalt ja ütles ravimi nimetuse ja õhtuks oli see tal käes [---]. Loomulikult sai Liias minu vahendusel nii endale kui sõpradele vajalikke ehitusmaterjale kuni surmani. (Vollmann 2001: 7)

Lisaks eelpool viidatud kõrgematele protežeerijatele laiendab Vollmann oma võrgustikke alates 1960. keskpäigast toimunud välisreiside kaudu. Näib, et küpse sotsialismi perioodil ei takista ka tema „ebasobiv“ päritolu pääsemist reisidele ENSV eliidiga. Kuna tema taotlused osaleda pikkadel kruuisidel rahuldatakse, siis vähemalt ei ilmne tema loos mingit konflikti

---

16 Antropoloog Katherine Verdery on nõukogude-tüüpi ühiskondade puhul eristanud *esimest* või *ametlikku* majandust ja inimeste (tarbimis)vajaduste rahuldamiseks toimivat *teist* või *mitteformaalset* majandust. Et *mitteformaalses* majanduses toimida, arendati välja „strateegiate repertuaar omandamiseks kaupade ja teenuste“ (Verdery 1994: 27).

avalikkusega, pääsemine „kõrgesse“ seltskonna toimub mitteformaalsete suhete toel, teda aitab kunagine kolleeg:

Tähelepanuväärseks kujunes minu jaoks 1965. a. Meie a/ü vabariiklik komitee moodustas turismigrupi kruiisile Põhja- ja Kesk-Euroopa riikidesse. Andsin küll avalduse, aga oma võimalustesse eriti ei uskunud, kuivõrd oli ainult üks koht. Kuid seljatagune aitas, sest seal seisis Komitee esimehena minu hea kunagine kolleeg. Uskumatult pääsesin N. Liidust välja tervelt kuuks ajaks tõeliselt kõrgemasse seltskonda, kes mind peagi üldse ära ei põlanud. (Vollmann 2001:7)

Nii võtabki ta osa kolmest pikemast reisist, mis ta oma sõnade järgi võimaldasid talle „edasiseks kasulikke sidemeid“ 1967. aastal pääseb ta ENSV valitsuse poolt koostatud grupi koosseisus Montreali EXPO-le, taas oli vaid üks koht saada, ja taas pääses Vollmann reisile:

Soovijaid minuga koos oli 50. Väljavalituks osutusin jälle mina, ainukene parteitu (kuluaarides räägiti, et nõukogude demokraatia huvides, mõned aga väitsid, et Vollmann on lihtsalt üks suurema kaliibriga nuhk). (Vollmann 2001: 9)

„Vahetu sõbralik-vaba suhtlemine vabariigi eliidiga“ võimaldas Vollmanil investeerida mitteformaalsetesse võrgustikesse. Ta toob näite tollal haruldase (kodu)telefonide ühenduse saamisest. Teisalt viitab situatsiooni kirjeldus ka teenetevõrgustiku piiratusele – teeneid osutati siiski kindlate isikute vahel, laienemine „sõprade sõpradele“ oli pigem harukordne:

Meenub paar juhtumit, kui olin endale ja paarile töökaaslasele Sideministeeriumi peainseriilt (hilisem minister ja peaminister) B. Saulilt telefonid saanud ja läksin lausa jultunult heale kolleegile veel telefoni taotlema, ütles ta mulle häbelik-sõbralikult: „Heino, sinu sõbrad ei pruugi veel minu sõbrad olla, olgu see nüüd viimane kord.“ (Vollmann 2001: 8)

Samas ei olnud too suhetevõrgustik rakendatav vaid oma isiklike võrgustike tarbeks. Neid instrumentaalseid-isiklike sidemeid oli tööstusjuhtidel võimalik kasutada ametialaste ülesannete täitmiseks. Nii saadetaksegi just Vollmann ülemuse poolt ministri juurde ametiautot välja kauplema. Hea vahendaja edukus oma ametkohal sõltus tema laialdastest suhetevõrgustikest. Nagu Katherine Verdery nõukogude plaanimajandust iseloomustades tõdeb: sotsialismis oli omavahelise võistluse fookus mujal [kui lääne ühiskondades]; sinu võistlejaks ei olnud teised ostjad, vaid teised tootjad, ja selleks, et neid edestada, olid vajalikud sõbralikud suhted nendega, kes varustasid [ettevõtteid]. (Verdery 1996: 22)

Oma suvila ehitamise episoodis viitab Vollmann *oma poisid*-suhetevõrgustikule, mille kaudu toimis nähtavasti nii eelpool kirjeldatud ametlik majandus (tehase Eesti Dolomiit plaanitäitmine) kui ka teisene majandus (suvilaehitamine riigitehaste materjalidest):

Materjali tuli hankida ka naabertehastest. Ja kõike vajalikku sai, küll poole hinnaga, küll päris muidu, sest igal pool olid omad poisid ees(otsas). Ja kunagi ei küsitud, mis sa mulle selle eest annad. Põhimõtteks oli, täna aitan mina sind, teine kord aga püüad sina mind aidata. Saadud ega osutatud teenete üle arvet ei peetud. (Vollmann 2001: 9)

Vollmann jätab oma eluloo kirjeldusest välja selle, kuidas „omad poisid“ tekkisid. Erinevalt protežeerijatest ja suhetest eliidiga ei saa me tema personaalsetest võrgustikest

midagi teada. Kuid nagu juba mainitud, ongi tema tööloos rõhk just pigem ühiskondliku ja institutsionaalse tasandi lahtirääkimisel ning need tasandid on eluloos väga tihedalt põimunud.

Kokkuvõte

Analüüsitava loos väljendus selgelt, kuid võrd erinevalt tajutakse autobiograafiliselt nõukogude ametliku avalikkuse ja privaatse sfääri (sh jutustaja enda persooni) suhteid 1940.–1950. aastatel ning teiselt poolt 1960.–1980. aastatel. Varasema, kõrgtotalitaristliku perioodi meenutustes on ametlik-avalik sfäär alati ähvardavana olemasolev, tema sekkumine privaat sfääri ning selle mõju indiviidi elukäigule on totaalne ja vältimatu (vrd Kõresaar 2004: 307–308). 1960.–1980. aastate narratiivne kogemus viitab aga pigem ametlik-avaliku sfääri ja privaat sfääri paralleelsusele, s.t eraldatud privaat sfääri võimalikkusele. Analüüsitud eluloos avaldus see täiskasvanuea privaat sfääri täielikus kõrvalejätmises jutustusest, mis lisaks ühiskonna eripäralt kannab selgelt ka soo- ja isiksusespetsiifilisi jooni. Avaldus ka töövaldkonna funktsioon ametlik-avaliku ja privaat sfääri vahelise alana (kuigi polnud sellisena tunnustatud eluloojutustaja enda poolt): töökohavahetus võimaldas füüsilise privaat ala tekkimist ja arendamist, mis omakorda oli eelduseks suurele osale informaalsetest tegevustest.

Ametlik-avaliku kaks põhilist väljendust argielu tasandil – režiimi legitiimsust tugevdavad ideoloogilised normid ja rituaalid ning plaanimajanduslikud ettekirjutused – avaldusid analüüsitud eluloos tööelu eri perioodide mälestustes erinevalt. Ideoloogiline aspekt on kõne all kahel korral: karjäär takistuste kaudu 1950. aastate keskpaigas ning tagantjärele hinnangu. Esimene on esitatud konfliktina, kus jutustaja ebasobiv sotsiaalne staatus takistab saamast soovitud töökohta, teine avaldub arutluses, et karjääriredelil nõukogude eliidi sekka jõudmine oleks olnud käegakatsutav, kui jutustaja oleks astunud parteisse – samm, millest ta järjepidevalt hoidus. Nii saavad ametlik-avaliku mõlemad aspektid – ideoloogia ja keskne planeerimine – personaalsel tasandil kokku selles, kuidas jutustaja moraalselt põhjendab oma fiktiivset tegevust plaanimajanduse tingimustes (*vene riigile ära tegemine*).¹⁷

---

17 Nagu Vollmanni eluloo analüüsist ilmnes, on tema nõukogudevastase hoiaku taga tema perekonna negatiivsed kogemused 1940. aastatel ning selgus režiimi olemusest, milleni ta jõudis õpingute ajal 1950. aastate esimesel poolel. Meie analüüsist jäi välja see ühiskondliku tasandi küsimus, kuid võrd Vollmann seostab oma hoiakut etnilise kogukonnaga. Ühelt poolt ta rõhutab, et “Leningradist tulin tagasi juba veendunud internatsionalistina ja mingeid eelarvamusi mul vene inimeste vastu sellest peale küll ei ole” (Vollmann 2001: 5), millega ta distantseerib ennast etnilise kogukonna tasandil levinud hoiakutest. Teisest küljest sidus ta end 1990. aastate alguse restauratiivses rahvuslikus liikumises aktiivselt ühe taastatava rahvuslik-militaristliku organisatsiooniga ning erakonnaga, mis oma poliitikas vägagi järgis etnilist printsipi. Seega võib arvata, et personaalne ja etniline-ühiskondlik tasand kattuvad Vollmanni nõukogudevastases hoiakus, kuigi ta võtab vastupidise seisukoha *etnilise teise* suhtes.

Asjaolu, et avalik-ametliku sfääriga kohtumist esitatakse 1960.–1980. aastate tööelust jutustamisel valdavalt pragmaatilises võtmes, on sümptomaatiline Eesti nõukogudejärgse autobiograafilise jutustuse kontekstis (Jõesalu 2005: 93–94, Kõresaar 2004: 301–305, 308). Pragmatilise diskursuse keskmee moodustavad mitteformaalsed praktikad: instrumentaalsed ja klientelistlikud suhted ja tegevused, võrgustikud jne. See *küpse sotsialismi* mäletamise moodus hõlmab ka nõukogudeaegse partei- ja ideoloogiatöö, samuti ametlik-avalikus sfääris toimunud rituaalide täitmise rüütamist pragmaatilisse diskursusesse, kasutades selleks tänaste mänedžeride keelt.

Argielu põhilised reeglid, mis analüüsitud loo põhjal järgimist leidsid, on nii oskus kasutada ära olemasolevaid vabaruume, sh neid, mida nõukogude süsteem ise tahtmatult enda legitimeerimiseks lõi, kui ka oskus neid ruume ise luua vertikaalsete ja horisontaalsete suhete abil. Seejuures avaldus ilmekalt jutustaja oskus tegutseda tulemuslikult nii ametlikus kui mitteametlikus avalikus sfääris, respektides samal ajal nähtamatut piiri nende vahel ning ajamata segamini reegleid, mida kasutati kummaski sfääris (Zdravomyslova, Voronkov 2002: 61, Aareleid 2003: 213 jj). Nagu Carcelon näitab, olid indiviidil nõukogude ühiskonnas kujunenud suhteliselt separaatsed enesepresentatsiooni viisid eri sfääride jaoks. Analüüsitud elulugu on eksemplaarne selles mõttes, et näitab, kuidas indiviid nõukogude ühiskonnas kehastab üheaegselt nii minimaalselt nõutud lojaalsust parteiriigi normide suhtes kui ka „kauplevat isikut, kes joondub partikularistlike patroneerivate suhete, teise majanduse tegevuste ja vahendustegevuste järgi” (Carcelon 1997: 325).

Kuna konkreetse loo puhul oli tegemist karjääribiograafia vormis edulooga, siis välistab jutustaja motivatsioon autorina mõned seigid nõukogude tööelus, mis samas on esil teistes elulugudes. Siia hulka kuulub kolmas enesepresentatsiooni moodus tundlikuma ja isiklikuma *minana*, mida *hoitakse* perekonna, sõprade ja lähemate kolleegide jaoks (Portelli järgi personaalse ja ühiskondliku tasandi kattumine eluloos). Vaadeldud eluloos ei puudutata veel ühte mitteametliku-ametliku sfääriga seotud aspekti, nimelt nišitegevuse valdkonda kuuluvaid hobitegevusi, mis on paljudes elulugudes esitatud tööeluga seotuna (Jõesalu 2006). Nende vabaajategevuste alla võiks mahtuda Vollmanni loost nimetatud reisimine, kuid siin täidab ta pigem ametlikus-avalikus alas tegutsemiseks vajaliku võrgustiku laiendamise rolli. Samuti puuduvad analüüsitud tekstis muidu töömälestustes nii sagedased viited nõukogude rituaalsele kalendriale, mis struktureeris tööelu, kui ka mänedžeride tööbiograafiates esinev autori roll patroneerijana. Ilmselt tuleb põhjust otsida elulookirjutaja individualistlikkus, eduloo-keskses jutustamisstiilis ning võimalik, et ka eluviisis (personaalse palga ja individuaalse vastutuse ja tegevusruumi hindamine). Kas sellel või mõnel teisel põhjusel ei ole analüüsitud teksti fookuses kollektiiv ei selle ametlik-avalikus ega mitteametlikus (Jõesalu 2004) mõttes, mis eespoolnimetatud tööelu aspektid jutustaja jaoks aktualiseeriks. Siiski esindab analüüsitud lugu laiemaid trende avaliku-privaatse suhetes nõukogude tööelus, sisaldades samas huvisid ja praktikaid, mis konsolideerisid spetsiifilist sotsiaalset miljööd.

Kirjandus

- Aareleid-Tart, Aili** 2003. Double mental standards in the Baltics during two afterwar decades in Baltics. – The Baltic Countries under Occupation. Soviet and German Rule 1940–1991. Stockholm: Stockholm University Proceedings, lk 213–226.
- Bailey, John** 2002. From Public To Private: The Development of the Concept of 'Private'. – Social Research; Spring, Vol. 69 Issue 1, lk 15–31.
- Benovska-Säbkova, Milena** 1993. Arhaichni kulturni modeli i totalitarisām. – Bälgarski folklor. Vol. 4, lk 3–15.
- Benovska-Säbkova, Milena** 1997. Tradition as a Means of Survival Under the Conditions of Economic Crisis in Bulgaria. – Ethnologia Balkanica. Vol. 1, lk 113–123.
- Carcelon, Marc** 1997. The shadow of the Leviathan: public and private in communist and post-communist society. – Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy. Ed. by J. Weintraub, K. Kumar. Chicago: The University of Chicago Press, lk 303–332.
- Giordano, Christian, Dobrinka Kostova, Evelyne Lohmann** (Hg.) 2000. Bulgaria. Social and Cultural Landscapes. Studia Ethnographica Fribourgensis. Vol. 24. Fribourg: Universitätsverlag Freiburg Schweiz/Editions Universitaires Fribourg Suisse / University Press Fribourg; Switzerland.
- Grimm, Frank-Dieter, Klaus Roth** (Hg.) 1997. Das Dorf in Südosteuropa zwischen Tradition und Umbruch. Südosteuropa aktuell 25. München: Südosteuropa gesellschaft.
- Heinen, Jacqueline** 1997. Public/private: gender – social and political citizenship in Eastern Europe. – Theory & Society; Aug., Vol. 26, Issue 4, lk 577–597.
- Hinrikus, Rutt** (toim) 2003a. Eesti rahva elulood III. Elu Eesti NSV-s. Tallinn: Tänapäev.
- Hinrikus, Rutt** 2003b. Eesti elulugude kogu ja selle uurimise perspektiive. – Võim ja kultuur. Koost A. Krikmann, S. Olesk. Tartu: EKM, EKFK, lk 171–214.
- Jaago, Tiiu, Ene Kõresaar** 2008. Complementarity of sources in studying adaptation: an oral history viewpoint. – Folklore: Electronic Journal of Folklore, No. 39, lk 17–38.
- Jõesalu, Kirsti** 2004. Das informelle Kollektiv in Behörden der Estnischen SSR. Praktiken und Strategien in einem sozialen Netz. – Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa. Hg. von K. Roth. Münster: Lit-Verlag, lk 129–145.
- Jõesalu, Kirsti** 2005. „The Right to Happiness”: Echoes of Soviet Ideology in Biographical Narratives – Berliner Osteuropa Info, Nr. 23, lk 91–99.
- Jõesalu, Kirsti** 2006. Privaatse ja avaliku põimumisest Nõukogude Eesti eluilmas: postsotsialistlikke vaateid sotsiaalsetele suhetele nõukogude argielus. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, nr 49, lk 91–124.
- Kharkhordin, Oleg** 1999. The Collective and The Individual in Russia: A Study of Practices. Berkeley: University of California Press.
- Kideckel, David** (ed.) 1995. East European Communities: The Struggle for Balance in Turbulent Times. Boulder, Colorado: Westview.

- Kõresaar, Ene** 2004a. Insights into memory, history and life story in post-soviet Estonia. – Memory and History in Estonian Post-Soviet Life Stories. Private and Public, Individual and Collective from the Perspective of Biographical Syncretism. Tartu: Tartu University Press, lk 10–39
- Kõresaar, Ene** 2004b. Towards a social memory of work. Politics and being a good teacher in Soviet teachers' biographies – Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa. Hg. von K. Roth. Münster: Lit-Verlag, lk 291–310.
- Kõresaar, Ene** 2005. Elu ideoloogiad: kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. Eesti Rahva Muuseumi Sari 6. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Kukhlerin, Sergei** 2000. Fathers and patriarchs in communist and post-communist Russia. – Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia. Ed. by S. Ashwin. London, New York: Routledge, lk 71–89.
- Lampland, Martha** 1995. The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary. Chicago, London: Chicago University Press.
- Ledeneva, Alena** 1998. Russia's Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange. Cambridge Russian, Soviet and Post-Soviet Studies. Cambridge (UK); New York, NY: Cambridge University Press.
- Miethe, Ingrid** 2000. Changes in the spaces of political activism: Transforming East Germany. – Biographies and the Division of Europe. Ed. by R. Breckner, D. Kalekin-Fishman, I. Miethe. Leverkusen: Leske and Budrich, lk 315–333.
- Nagengast, Caroline** 1991. Reluctant Socialist, Rural Entrepreneurs: Class, Culture, and the Polish State. Boulder, Colorado: Westview.
- Portelli, Alessandro** 1992. History-telling and time: an example from Kentucky. – The Oral History Review, Vol. 20 (No. 1/2), lk 51–66.
- Portelli, Alessandro** 1997a. Oral history as genre. – The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue. London: University of Wisconsin Press, lk 3–23.
- Portelli, Alessandro** 1997b. There's gonna always be a line. – The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue. London: University of Wisconsin Press, lk 24–39.
- Roth, Klaus** 1999. Praktiken und Strategien der Bewältigung des Alltagslebens in einem Dorf im sozialistischen Bulgarien. – Zeitschrift für Balkanologie Vol. 35, No. 1, lk 63–77.
- Roth, Klaus** (Hg.) 2004. Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa. Münster: Lit-Verlag.
- Roth, Klaus** (Hg.) 2006. Arbeitswelt – Lebenswelt. Facetten einer spannungsreichen Beziehung im östlichen Europa. Münster: Lit-Verlag.
- Shlapentokh, Vladimir** 1989. Public and Private Life of the Soviet People. Changing Values in Post-Stalin Russia. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Siemer, Kaari** 2002. 'What is Red on the Outside and White Inside?' The Topic of the Soviet Rule in Estonian Life Stories. – Lives, Histories and Identities. Studies on Oral Histories, Life- and Family Stories. Vol. II Individual. Society. Life Story. Ed. by T. Jaago Contemporary Folklore 3. Tartu: University of Tartu, Estonian Literary Museum, lk 188–203.
- Verdery, Katherine** 1996. What was socialism, and why did it fall? – What Was Socialism, And What Comes Next? Princeton, N.J.: Princeton University Press, lk 1–38.
- Verdery, Katherine** 2004. Anthropological Adventures with Romania's Wizard of Oz, 1973–1989. – Focaal: European Journal of Anthropology, Vol. 43, Summer, lk 134–145.

Yurchak, Alexei 2005. Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Zdravomyslova, Elena, Viktor Voronkov 2002. The Informal Public in Soviet Society: Double Morality at Work. – Social Research, Vol. 69, No. 1 (Spring), lk 50–69.

Veebiallikad

Eluloovõistlus „Minu ja minu pere elu ENSV-s ja Eesti Vabariigis“ <http://www2.kirmus.ee/elulood/uleskutsed.html> (10.12.2010)

Käsit kirjalised allikad

Vollmann 2001 = Heino Vollmanni elulugu – EKLA, f 350, m 1232.

Ene Kõresaar, PhD, on etnoloog, TÜ ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituudi vanemteadur. Tema uurimisvaldkonnad on omaelulooline mäletamine ning selle suhe teiste kultuurimälu väljendustega, sh post/sotsialismi ja Teise maailmasõja mäletamise problemaatika. Kontakt: ene.koresaar@ut.ee

Kirsti Jõesalu on etnoloog, TÜ kultuuriteaduste ja kunstide instituudi teadur ja doktorant. Tema uurimisvaldkondadeks on *küpse nõukogude aja* meenutamisiisid nii omaeluloolises mäletamises kui selle mäletamise suhe poliitilises ja kultuurimälus. Samuti on ta tegelenud nõukogude argielu uurimisega (tööelu). Kontakt: kirsti.joesalu@ut.ee